

Петро Кулаковський
Остріг

РОЛЬ КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБОРОНИ ПІВДЕННИХ РУБЕЖІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Статтю присвячено діяльності видатного українського князя Костянтина Острозького, зокрема організації оборони південних кордонів Великого князівства Литовського у першій половині XVI ст. проти татарських нападів.

Ключові слова: оборона, діяльність, Костянтин Острозький, південні кордони.

Статья посвящена деятельности выдающегося украинского князя Константина Острожского, в частности организации обороны южных границ Великого княжества Литовского в первой половине XVI в. против татарских набегов.

Ключевые слова: оборона, деятельность, Константин Острожский, южные границы.

The article is devoted to activity of outstanding Ukrainian prince Konstantin Ostrozshkiy, in particular to the organization of defense of the southern borders of the Grand Duchy of Lithuania in the first half of the 16th century against the Tatar attacks.

Key words: defense, activity, Konstantin Ostrozshkiy, southern borders.

Після централізації влади у Криму в останній чверті XV ст. і зосередження влади в руках династії Гіреїв розпочався процес активізації зовнішньої політики ханства щодо Великого князівства Литовського. Претендуючи як один з правонаступників Золотої Орди на традиційну сплату поминків – фактично данини, кримські хани вели хитру дипломатичну гру, яка полягала, з одного боку, в балансуванні між Литовським та Московським князівствами, яке проявлялося в укладенні то з одним, то з іншим тимчасових союзів, скерованих проти іншого князівства, а, з іншого, у використанні нібито невідданих Бахчисараю орд для нападів, в т. ч. і на територію ситуативного союзника.

Зневірившись у можливості припинення агресивних татарських походів на свої землі, політична еліта Великого князівства Литовського на чолі з великим князем прийшла до необхідності створення ефективної системи оборони на південних кордонах князівства. Досвід християнсько-мусульманських війн на Близькому Сході чи в Іспанії переконував, що така система оборони повинна опиратися на мережу укріплених пунктів – замків, що виконували б подвійну роль: служили б місцями перебу-

вання й концентрації більш чи менш чисельних військових підрозділів та надали б захист місцевому населенню у випадку татарського нападу.

Така система була в основному створена наприкінці XV ст. На кошти скарбу були зведені чи реконструйовані дві лінії замкових укріплень. Перша проходила по Південній Київщині та Східному Поділлі і складалася з замків у Каневі, Черкасах, Звенигороді, Брацлаві й Вінниці та мала продовження на підвладному польській Короні Західному Поділлі. Замки у Каневі й Черкасах мали створити заслін татарським походам, що скеровувалися в глиб князівства, в напрямку до Вільни. Замки у Звенигороді, Брацлаві й Вінниці повинні були перешкодити просуванню татар на Волинь і далі на Червону Русь. Ці замки частково зі своїм завданням впералися. Про це свідчать неодноразові спроби татар їх зруйнувати. Так, татари знищували як укріплені пункти Брацлавський, Канівський замки, а Звенигородський замок стирали з поверхні землі декілька разів, остаточно на початку 1540-х рр.

Однак оборонна лінія не була суцільною. Обхідними шляхами татари легко минали замки як на шляху в князівство, так і повертаючись з нього. Для ліквідації цього недоліку була зведена друга оборонна лінія з замками в Острі, Любечі, Києві, Житомирі, Кременці, Луцьку, Володимирі. Однак розташовані вони були з точки зору географії татарських нападів менш вдало. Основні татарські шляхи проходили повз ці замки й останні відгравали часто для кочівників лише «туристично-ознайомче» значення. Крім цього, на перших порах активізації своїх походів татари руйнували замки й з другої лінії, як наприклад Київ чи Володимир. До цього слід додати, що цілий ряд замків пограничних з татарами Київщини та Східного Поділля, збудовані як на державні, так і приватні кошти, були татарами ліквідовані. Так, на початок XVI ст. були знищені й перестали існувати як оборонні пункти Караул, Качибей, Торговиця, Животів, Копистерин, Сквиря, Комаргород, Красне та ін.¹

Таким чином, для еліти князівства було зрозуміло, що цих двох оборонних ліній бракує для організації дієвої оборони. До цього як негативний чинник додавалася малоефективна система мобілізації військових сил Великого князівства Литовського. До війська мобілізувалися почти князів і панів. Тривало це інколи до декількох тижнів. За цей час татари встигали набрати декількатисячного полону, чимало рухомого майна й

¹ Див. докладний каталог, укладений О. Мальченком: *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2001. – С. 90–307.

худоби, а інколи встигали навіть повернутися в Крим. На створення ж регулярного війська необхідні були кошти, яких скарб князівства не мав.

Знову вихід підказував європейський досвід, що пропонував створення ленної системи оборони, коли б земля надавалася титулярам з обов'язком виконання військових повинностей. У князівстві запозичення цієї системи мало свою специфіку. Організаторами оборони могли стати лише заможні феодала, представлені верствами князів та панів. Великий князь винагороджував їх значними маєтковими комплексами. При цьому часто ці комплекси передавалися у вічне володіння. Саме при такій моделі земельної політики у нагороджених виникало бажання і необхідність захисту своїх володінь. Розпочалася практика будівництва приватних оборонних замків, які отримували певні привілеї від великого князя – на магдебурзьке право, проведення ярмарків і торгів, збір мита за провезення товарів через територію замку тощо.

Запроваджена новація, ініційована на початку XVI ст., почала сприяти зміцненню існуючих оборонних ліній. У цьому процесі надзвичайно важливу роль відіграв литовський гетьман князь Костянтин Іванович Острозький. Його місто- і замкобудівничі акції стали необхідним елементом самостійної оборонної стратегії ще з кінця XV ст.

Фортифікаційні роботи князь розпочав зі своїх родинних маєтків – Острога і Дубна. Укріплення Острога почали викликати занепокоєння К. Острозького ще наприкінці XV ст., коли активізувалися татарські вторгнення на Волинь. Протягом 1490-х рр. внаслідок нападів переважно перекопських татар були спустошені околиці таких волинських міст як Володимир, Вишнівець, Корець, Рівне, Кременець, Луцьк, Березна, Володимирець². Інколи татари, розуміючи, що замки ставали єдиною перешкодою для їх нападів, вимагали зруйнування їх укріплень, як це було у випадку з Рівним у 1496 р. Костянтин Іванович був одним з керівників залоги цього замку і мав на собі відчуті всю ганебність подібної ситуації. У вересні 1499 р. татари побували і в околицях Острога. Але К. Острозький тоді зосередив свої зусилля як гетьман на відбудові господарських замків, зокрема Брацлавського³. Вочевидь у голові гетьмана ще домінувала думка про можливість підвищення ефективності обороноздатності загальнодержавних ліній оборони. Та й об'єктивні можливості князя з Острога не давали шансу створення власної оборонної лінії – його маєтності не охоплювали, як у недалекому майбутньому, практично всієї

² Див. каталог татаро-турецьких нападів на українські землі, укладений І. Ворончук – *Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія.* – К., 2012. – С. 580–583.

³ *Мальченко О. Укріплені поселення...* – С. 111.

Південно-Східної Волині. Їх концентрація вже розпочалася, але ще була далекою від свого завершення. Як здається, перелом у планах Острозького відбувся після його повернення з московського полону, де він познайомився з досвідом створення засічних ліній з укріплених пунктів – острогів. Процес цей у Московській державі лише зароджувався, але вже було зрозуміло він дає значний ефект. Можна лише здогадуватись, але не виключено, що щедрі пожалування Острозького маєтностями на Волині з боку Сигізмунда I були також і наслідком представлення великому князю з боку гетьмана свого плану створення додаткових оборонних ліній, але вже з приватної ініціативи.

Масштабні фортифікаційні роботи Острозький розпочав з родинних маєтностей. У 1508 р. татари в черговий раз з'явилися під Острогом. Гетьману вдалося нанести їм поразку і полонити частину нападників. Полонені татари були поселені на Зарванському передмісті Острога з обов'язком виконання військових повинностей на користь замку і сюзерена⁴. Укладення у наступному році шлюбу з Тетяною Семенівною Гольшанською зобов'язувала главу новоствореного сімейства укріпити своє родинне гніздечко. Реконструкція укріплень відбулася того ж, 1509, року⁵. Укріплення Дубна взагалі довгий час не витримувало жодної критики. У 1498 р. К. Острозький отримав від великого князя дозвіл збудувати у Дубні замок⁶. Реалізувати це до московського полону не вдалося, бо після повернення з нього у грудні 1507 р. Костянтин Іванович виклопотав привілей на надання місту магдебурзького права і новий дозвіл від великого князя на зведення замкових укріплень у Дубні⁷. Магдебурзьке право в уявленні К. Острозького виконувало дві корисні для нього як власника функції. Перша була типовою для всієї Європи і полягала у сприянні розвитку ремесел і торгівлі, збільшенню чисельності населення міст, а, як наслідок, зростанню прибутків власника. Друга функція була притаманною

⁴ Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский и православная литовская Русь в его время. – Смоленск: Типо.-лит. Инж.-Мех. С. Гуревич, 1897. – С. 108; Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich. – Warszawa, 1886. – Т. VII. – С. 684.

⁵ Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 110.

⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [pod kierownictwem Z. L. Radzymińskiego, przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorcza]. – Lwów: Drukarnia Instytutu Staroupigiańskiego, 1887. – Т. I: 1366–1506. – С. 114–115; Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 68.

⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [wyd. przez B. Gorcza]. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890. – Т. III: 1432–1534. – С. 50–53; Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 101; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514) / Parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla, 1995. – P. 245–246.

для пограничних регіонів, які перебували у сфері інтересів різних держав, а то і цивілізацій. Вона передбачала встановлення певних військових обов'язків на користь власника щодо міщан, які отримували самоврядне право. При цьому інтерес власника не завжди суперечив інтересу міщан, оскільки останні, жертвуючи кошти чи виконуючи повинності військового характеру, потенційно захищали власну родину, майно, створювали кращі умови для реалізації своїх підприємницьких зусиль. З огляду на це, слід думати, що міщани певною мірою інвестували побудову замкових споруд, а незабаром мусили звести ще міські оборонні споруди, які забезпечували захист міської самоврядної інфраструктури та їх помешкань.

Про те, що Сигізмунд Старий свідомо йшов на зміщення балансу в оборонній стратегії українських земель Великого князівства Литовського на користь приватної ініціативи свідчить факт передачі від Кременецького замку до Дубенського у 1509 р. села Птиче, селяни якого раніше виконували городову роботу і сплачувати поplatки на користь Кременецького замку, а відтепер стали зобов'язаними тими ж роботами до Дубенського замку⁸.

Власне з Острога й Дубна взяла старт політика Острозького щодо створення багатоярусної мережі замків, яка могла бути більш-менш ефективною у боротьбі з нападами кочівників.

У грудні 1507 р. гетьман отримав привілей Сигізмунда I на відновлення замку у Звягелі⁹. Замок тут був збудований князями Звягольськими ще на початку XV ст., але, найбільш ймовірно, наприкінці цього ж століття був дощенту зруйнований татарами. К. Острозький отримав привілей на Звягель ще від великого князя Олександра. З тексту привілею виникає, що тримачами Звягеля залишалися при цьому Звягольські. Вони навіть мали право роздавати села, що тягнули до Звягеля, своїм слугам. К. Острозький після смерті Звягольських не мав права відібрати у них володіння за умови, якби вони погоджувалися йому служити – «а которые слугам ты княжата будут подавати имена въ Звягли, естли будут ему хотет служити и он ихъ с тыхъ именей не мает рухати», а якщо не захочуть, то мають зі своїми статками ті маєтності залишити¹⁰. Будівництво замку просувалося повільно, оскільки у вересні 1519 р. великий князь видав майже ідентичний привілей для К. Острозького, який знову ж таки дозволяє йому «спра-

⁸ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 70; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 333.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1865. – Т. 2: 1599–1637. – С. 32–33.

¹⁰ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. I. – S. 128; Т. III. – S. 191–192; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 245.

вити» замок у Звягелі¹¹. За наступне десятиліття замок, без сумніву, був зведений, але вже після смерті гетьмана запустів, на що вказував Сигізмунд I у своєму листі князю Федорові Андрійовичу Сангушку¹². Фортифікації цього замку контролювали переправу через р. Случ, яка слугувала для татар своєрідними східними воротами на Волинь.

Подібна доля, що й Звягель, спіткала наприкінці XV ст. Чуднів. Швидше всього, замок тут був зруйнований перекопськими татарами під час походу на Волинь у 1499 р.¹³. На кінець існування Київського удільного князівства місто мало укріплення і оборонний замок, забезпечений артилерією. Однак Сигізмунд I, видаючи у 1507 р. привілей К. І. Острозькому на будівництво в Чуднові замку і осадження міста, зазначає, що оборонну функцію місто втратило¹⁴. Після видання привілею з ініціативи і на кошти К. Острозького у Чуднові на скелястих берегах Тетерева був зведений дерев'яний чотирикутний замок, підпертий кам'яними контрфорсами. На думку О. Мальченка, цей замок був одним з найпотужніших у володіннях Острозьких¹⁵.

Приклад надання Чуднова і Звягеля К. І. Острозькому унаочнює ще одну новацію у земельній політиці Сигізмунда I, впровадженій під кутом посилення обороноздатності південних рубежів Великого князівства Литовського. Уставна грамота Київській землі, видана, правдоподібно, ще у 1440-х рр., передбачала заборону надання київських волостей і городків не киянам¹⁶, до яких відносився і Острозький. Відтак, Чуднів і Звягель надавалися всупереч київській уставній грамоті, оновленій і затвердженій у тому ж 1507 р. тим само Сигізмундом Старим. Великий князь, як показує приклад Чуднова і Звягеля, готовий був йти на порушення принципу «старовини» заради залучення інвестицій в оборонне будівництво на основних напрямках татарських походів у південні землі Великого князівства Литовського.

¹¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 191–192; Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 151; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів: Добра справа, 2003. – С. 42.

¹² Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 150.

¹³ Ворончук І. Населення Волині... – С. 583.

¹⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 49–50; Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб.: Типография II отделения Е.И.В. Канцелярии, 1848. – Т. 2: 1506–1544. – С. 30–31; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 238.

¹⁵ Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 295.

¹⁶ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права ихъ земъли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2009. – С. 235.

Ще 1494 р. Костянтин разом з братом Михайлом отримали Полонне¹⁷. У 1501 р., вже після московського полонення К. Острозького, полонські зем'яни і міщани скаржилися, що брацлавський і вінницький намісник князь Андрій Олександрович Сангушко примушує виконувати їх незвичли повинності, до яких їх ні Іван, ні Михайло, ні Костянтин Острозькі не зобов'язували. Зокрема, Сангушко примусив їх стерегти сторожу у полі, давати коні й підводи до Брацлава, пробував брати у них воловщину і подимщину, чим «новини», за твердженням скаржників, уводив. За князів Острозьких, за їх словами, вони стерегли у полі сторожу, але на те князі давали своїх коней і гроші за те платили, а підвід до Брацлава, воловщини і подимщини не брали. Великий князь Олександр надіслав свого дворянина Івашка Тура до Полонного, щоб розвідав, хто має рацію – Сангушко чи зем'яни з міщанами¹⁸. Нам невідомий фінал цього протистояння, але факт розділення військово-організаційного забезпечення господарських замків, яких Острозький був старостою, і власних замків зафіксований ще на переломі XIV–XV ст. Подальші дії гетьмана цілком вписувалися у задуману ним концепцію. У грудні 1522 р. він виклопотав у Сигізмунда I привілей, згідно з яким отримував 6 служб людей – по три в Сикові та Рогачеві, що знаходилися на шляху між Полонним і Житомиром, але «тягнули» до Луцького повіту і відбували повинності на користь Луцького замку. Відтепер, за проханням Острозького, ці служебні люди мали відбувати повинності на користь Полонського замку¹⁹. Останній був реконструйований/відбудований гетьманом протягом 1508–1509 рр.²⁰. Полонне мало важливе стратегічне значення, оскільки знаходилося на шляху з родинних маєтностей Костянтина Івановича до Брацлава, де він був старостою. Тут гетьман часто зупинявся на постій, зокрема документально засвідчений факт його перебування у вересні 1509 р.²¹.

Замки у Чуднові, Звягелі та Полонному, поряд з Острогом і Дубном згадуються як існуючі наприкінці 1509 р. Тоді Сигізмунд I звільнив всіх підданих К. Острозького та підданих його бояр від сплати воловщини під приводом заслуг їх господаря²². Таким чином, за доволі стислі терміни гетьману вдалося ініціювати створення південно-східної оборонної лінії своїх володінь і Волині в цілому. При цьому використовувалася як поси-

¹⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. I. – S. 243.

¹⁸ Ibidem. – Т. I. – S. 146.

¹⁹ Ibidem. – Т. III. – S. 243–244.

²⁰ Згадується вже в жовтні 1508 р. у зв'язку зі звільненням підданих Острога, Дубна і Полонного від сплати воловщини – Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 284–285.

²¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 68.

²² Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 332–333; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 69–70.

лення традиційної інфраструктури замків (оборонні вали, існуючі укріплення, система ленної служби з боку бояр і міщан тощо), так і створення нових правових засад військової організації місцевої людності у формі надання магдебурзького права. Стосовно першого етапу творення оборонних ліній Острозького князівства перша тенденція виразно домінувала.

Об'єктивно Звягель, Полонне і Чуднів контролювали переправи через річку Случ зі південного сходу. Паралельно К. Острозький скерував ресурси на створення мережі замків по річці Горинь на доповнення вже існуючому замку в Острозі. Вони мали створити другу оборонну лінію.

Так, у 1508 р. К. Острозький отримав привілей на заснування міста у Тучині над Горинню. Замок у цьому містечку дослідники фіксують вперше у 1570-х рр.²³ Однак, зважаючи на те, що після смерті К. Острозького стан фортифікаційних споруд у князівських володіннях лише погіршувався, а нових замкобудівничих акцій практично не було аж до повного переходу спадщини гетьмана в руки його молодшого сина Василя-Костянтина, то і цей замок, напевно, був зведений зусиллями Костянтина Івановича.

Над Горинню вище за течією знаходився і Дорогобуж, поблизу якого знаходився монастир Діви Марії. У грудня 1514 р. Сигізмунд I своїм привілеєм надав Дорогобуж у володіння князю і дозволив осадити тут містечко на магдебурзькому або хелмінському праві²⁴. Цікавою є в цьому привілеї альтернатива між магдебурзьким та хелмінським правом. Останнє мало пруське походження і передбачало більші й чіткіше регламентовані обов'язки військово-оборонного характеру для міщан, що користувалися правом самоврядування. Здається, це свідчило про пошуки гетьманом ефективніших за традиційні для Волині способів організації оборони проти нападів кочівників. Досвід Прусського ордену хрестоносців видавався для нього в цьому відношенні повчальним і достойним наслідування. Існування замку в Дорогобужі також засвідчено джерелами 1570-ми роками²⁵, що, як і у випадку з Тучином, переконує у його заснуванні саме Костянтином Івановичем.

Оборонну лінію по Горині вдало продовжували замки у Рівному та Степані.

На час підтвердження (11 липня 1507 р.) прав княгині Марії Семеновій Ровенській на Рівне там вже був зведений замок і осаджене місто. До замку тягнули бояри, путні слуги, слободичі, данники. Обтяжувати ж

²³ *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині... – С. 43, 133–134; *Ворончук І.* Населення Волині... – С. 263.

²⁴ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków...* – Т. III. – S. 120–122; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині... – С. 43–44.

²⁵ Там само. – С. 130.

міщан підводною повинністю мав право луцький ключник Богдан Сенкевич Готський²⁶. Замок у Рівному був збудований княгинею, неодноразово відновлювався, бо у 1496 р. був знищений на вимогу татар²⁷, у 1507 р. постраждав від пожежі²⁸. Однак невдовзі по тому був відбудований²⁹. До маєтностей Острозького Рівненська волость потрапила внаслідок шлюбу з онукою Марії Ровенської Тетяною Гольшанською, але до 1518 р. (рік смерті) залишалася у фактичному користуванні княгині Марії³⁰. Звідси зрозумілою стає логіка Острозького щодо будівництва замку у Тучині, розташованого на тому ж напрямі, що й Рівне, але ближче до Горині. Мабуть через фактичне збереження Марією Ровенською контролю над Рівненським замком гетьман не клопотався, на відміну від Дубна чи Полонного, щодо виведення цього замку з-під військово-оборонної юрисдикції Луцького замку. Рівненська волость відповідала за підтримання в порядку та ремонт у Луцькому замку трьох городень – у верхньому, окольному замках та мосту³¹. Тому, напевно, Рівненський замок розглядався К. Острозьким як такий, що доповнює оборонну лінію по Горині.

Зовсім інакше виглядає справа з ще одним замком над Горинню, прийшлим до маєтностей Острозького разом зі шлюбом з Т. Гольшанською, – Степанем. На відміну від Рівного, на Степань К. Острозький отримав великокнязівський привілей 18 червня 1511 р. Привілей був виданий на тій підставі, що Степань був наданий великим князем Казимиром князю Юрію Семеновичу Гольшанському «до волі господарської»³². Замок тут був збудований з ініціативи зятя княгині Марії Ровенської – маршалка землі Волинської і луцького старости князя Семена Юрійовича Гольшанського³³. Як заявляла у 1507 р. його дружина, вартість будівництва склала 2 тис. кіп литовських грошів³⁴. Частина бояр – Костюшки – з Городка, Тутувич і Люхчі, користуючись фактом зміни власника, намагалися уне-

²⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – С. 42–43.

²⁷ Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 64.

²⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 368.

²⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. I. – С. 53; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 202–203.

³⁰ Stecki T. Miasto Równe: kartka z kroniki Wołynia. – Warszawa: Drukiem Władysława Dębskiego, 1880. – С. 6.

³¹ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К.: ТзОВ «Простір М», 2005. – С. 134, 142, 152; Stecki T. Miasto Równe... – С. 10.

³² Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 457–458.

³³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – С. 83–85.

³⁴ Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – Пб.: Издание Императорской Археографической Комиссии, 1903. – Т. XX: Литовская метрика. – Т. 1. – С. 547–548; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 129.

залежнитися від виконання повинностей на користь Степанського замку. Однак за вироком господарського суду їм було присуджено, як і раніше, відбувати службу до Степаня³⁵. Замок, розташований у поліській лісах, віддалений від районів Волині, що особливо страждали від татарських походів, незабаром став одним з улюблених місць перебування К. Острозького³⁶, де дислокувався його штаб, задіяний в організації опору татарам. Степань мав важливе значення у випадку татарського походу, скерованого через Люєву Гору вглиб Великого князівства Литовського. У такому випадку почти волинських князів і панів мали зосереджуватися біля Березного на Случі, «где и перед тым земля Волынская кладывана бывала»³⁷, тобто неподалік від Степаня.

Укріплення східних і південно-східних рубежів Острозького князівства поставило питання про забезпечення його оборони з півдня. Тут завдання для К. Острозького виглядало найбільш складним. Якщо зі сходу і південного сходу Волинь була відносно захищена ріками Случ і Горинь, то з південна Волинь розташовувалася якраз у межиріччі басейнів Дністра, Бугу і Дніпра, інакше кажучи була найбільш зручним районом проникнення татар в регіон. Крім цього, ступінь лісистості Півдня Волині істотно поступався Півночі й Центру, що погіршувало можливість місцевого населення використати ліси як тимчасове сховище. Питання оборонного будівництва тут потрібно було вирішувати в комплексі з колонізацією території. Як наслідок, увага Острозького щодо південних рубежів своїх володінь проявилася найпізніше.

Кузьминська волость, розташована у Кременецькому повіті, була надана К. Острозькому ще великим князем Олександром. Заселення її відбувалося повільно, тому довгий час оборонних пунктів тут не було. Документи засвідчують про відтік сюди населення під тиском татар зі Східного Поділля, в тому числі й шляхти-зем'ян³⁸. Перший замок у волості виник близько 1511 р. у Красиліві³⁹, що контролював межиріччя Случі й Бугу. Татари, ймовірно, у 1512 р. під час походу на Поділля, Волинь і Галичину цей замок зруйнували. У 1517 р. К. Острозький виклопотав у великого князя привілей на заснування міста у Красиліві. Цей привілей, так само як привілей Дорогобужу, передбачив альтернативну можливість для мі-

³⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 457; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 82.

³⁶ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009 (Серія «Видатні постаті Острогіани». – Вип. 2). – С. 40.

³⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. IV. – S. 197.

³⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 230.

³⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 87.

щан користуватися або магдебурзьким, або хелмінським правом⁴⁰. У тому ж році князь отримав дозвіл у Красиліві збудувати замок⁴¹. Відбудова була здійснена в доволі стислі строки. Так, доведеним фактом є те, що у 1521 р. турки під час свого походу на Поділля і Волинь спіткнулися саме об Красилів – спроби його взяття завершилися для них безуспішно⁴².

Пізніше Красилів став місцем концентрації надвірних військ Острозьких, що мали рухатися назустріч татарам до Вінниці та Брацлава. Традиційно посполите рушення волинських князів і шляхти збиралося над Горинню у маєтності Заславських – Дворець, поблизу Заслава, але Острозькі перебували у зтяжньому конфлікті з своїми кривними, тому, наприклад, Ілля Острозький зосереджував свої війська саме у Красиліві⁴³.

У 1518 р. серед маєтностей, отриманих К. І. Острозьким як спадок по Марії Семенівні Ровенській та князю Семену Васильовичу Несвізькому внаслідок потвердження Сигізмунда I, фігурує і замок Колодно – на лівому березі Гніздечни (басейн Дністра)⁴⁴. Значення цього замку слід розглядати в комплексі з сусідніми замками Збараських у Збаражі та Вишневецьких у Вишнівці. Колодно виступало елементом цієї локальної оборонної системи, завданням якої було стримування татарських і турецько-татарських нападів, що скеровувалися Кучманським чи Волоським шляхами. У маєтковому комплексі К. Острозького Колодно мало значення як вістовий пункт для попередження можливої татарської небезпеки для Дубна і Острога, оскільки кочівники, просуваючись цим напрямом, неодмінно «впадали» чи до Дубенської, чи до Острозької волостей. Для посилення обороноздатності Колоденської волості гетьман розпорядився збудувати замок і в Чернехові – маєтності, що знаходилася на правому березі Серету, притоки Дністра. Замок знаходився якраз на шляху проникнення татар до Галичини й Волині по Дністровсько-Дніпровському межиріччі. Про будівництво замку свідчить привілей 1529 р., який дозволяв Костянтину Івановичу при замку в Чернехові заснувати місто⁴⁵. Згодом Чернехів став центром окремої волості.

Ідея створення оборонних ліній об'єктивно підштовхувала гетьмана до необхідності територіальної цілісності Острозького князівства. Цій цілі мало служити набуття Сатіївської волості, що виступала першим

⁴⁰ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 97.

⁴¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – С. 156–159; Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 147.

⁴² Kronika Marcina Bielskiego / [wyd. K. J. Turowski]. – Sanok: Druk Karola Pollaka, 1856. – Т. II (Ks. IV, V). – С. 1027.

⁴³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. IV. – С. 165, 166.

⁴⁴ Ibidem. – Т. III. – С. 166–168.

⁴⁵ Ibidem. – Т. III. – С. 341–342; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині. – С. 70.

етапом на шляху змички Дубенської, Рівненської і Острозької волостей. Сатиївську волость К. Острозький купив у Яна Довойнича, який в олодів нею з 1478 р.⁴⁶. У вересні 1522 р. гетьман отримав привілей на заснування тут містечка, який передбачав можливість побудови тут замку⁴⁷. Втім замок у Сатиеві стратегічного значення не мав, тому поступово, так само як міський статус поселення, занепав⁴⁸.

Крім оборонних функцій, що покладалися на місцеві служилі прошарки – бояр, путних слуг, стрільців, міщан (принаймні їх пробували обтяжити військовою службою у Дорогобужі й Красиліві), представники цих прошарків мали виступати в похід під керівництвом маршалка землі волинської у випадку необхідності заблокувати пересування татар по одному зі своїх традиційних шляхів нападів на князівство⁴⁹. Насправді ж це блокування полягало у зустрічі татар вже на їх зворотньому шляху в Крим.

З замків Острозького князівства часів Костянтина Івановича Острозького добре виписуються дві оборонні лінії. Першу складають Звягель, Чуднів, Полонне, Красилів, Колодно, Чернехів (пізніше син гетьмана Василь-Костянтин Острозький доповнить цю лінію замками у Старокостянтиніві й Базалії). Другу лінію формували замки у Степані, Дорогобужі, Острозі, Тучині, Рівному, Сатиеві, Дубні. Елементарне картографічне спостереження засвідчує, що обидві лінії оборони були розвернуті фронтом проти найбільш ймовірних напрямів проникнення татар на Волинь. Характерно, що, очікуючи чергових татарських набігів, К. Острозький, як вже відзначалося, полюбляв перебувати у Степані – замку, розташованому в тилу обох оборонних ліній та найглибше у створеній ним оборонній системі. Це засвідчувало добре знання князем військового мистецтва, яке вимагало, щоб командний пункт збройних сил знаходився на достатній відстані від передової лінії фронту з метою раціонального прийняття рішень та об'єктивної оцінки ситуації. Очевидно, що обороноздатність цих замків нічим не поступалася великокнязівським.

Приклад К. І. Острозького наслідували, хоч і меншою мірою, інші волинські князі – Збараські, Заславські, Сангушки, Корецькі. Зводять замочки у центрах своїх володінь і глави волинських і київських панських родів. Це певною мірою змінює ситуацію в географії татарських нападів.

⁴⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – С. 15.

⁴⁷ Ibidem. – Т. III. – С. 245; *Ярушевич А.* Ревнитель православия... – С. 156; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині... – С. 44.

⁴⁸ Там само... – С. 133.

⁴⁹ Див. наприклад – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. IV. – С. 287–288.

Їх масштаб зменшується – території на захід від Бугу чи на північ від Прип'яті тепер рідко стають об'єктом агресії кочівників. Останні змінюють тактику – розпорошуються ще до перетину кордону на дрібні загони, що мають діяти на чітко визначених і географічно обмежених територіях. Зменшується і час перебування кочівників на українських землях.

Але до остаточного вирішення проблеми ще далеко. Лише поява регулярного війська у вигляді підрозділів так званої «поточної оборони» та кварцяних рот, а також перетворення козацтва у вагомий чинник протистояння між християнською і ісламською цивілізаціями схилять шальки терезів на користь правонаступниці Великого князівства Литовського – Речі Посполитої. Тим не менше, майбутня перемога над кочовим світом кувалася саме у першій половині XVI ст.

Petro Kulakovs'kyj

The role of knyaz Kostyantyn Ostrogsky in organizing the defence of the southern borders of the Grand Duchy of Lithuania in the first half of the 16th century

This article investigates the question of the creation of effective defense against the Tatar invasions in first half of the 16th century. It is claimed that the Grand Duchy of Lithuania, put a lot of effort into creating two defensive lines on Ukrainian territory, thus exhausting itself and losing every possibility for the further strengthening of their defense. Castles were the base of these defensive lines. They were located on the main routes used by the Tatars, however they were incapable of ensuring a high level of security. Henceforward the strengthening of their defense depended on the increasing role of the private initiative. Therefore the Grand duke Sigismund the Old was ready to give the land of his domain to the nobility in exchange for their contribution to the defense of the southern border of the Grand Duchy of Lithuania. The hetman Kostyantyn Ivanovich Osrtrogsky was the first representative of the nobility who was capable of implementing such a task. In addition to the two family estates – Ostroh and Dubno, the hetman received from the grand duke the volosts of Polone, Zviahel, Chudniv and Kuzmin. Sigismund I also agreed to give the hetman the proprietary rights for the volosts of Stepan', Rivne and Kolodno by the kinship right of his wife Tetiana with the dukes of Olshansk and Nesvizh. As a result, a considerable part of south-eastern Volyn came to the hands of Ostrogsky. Gradually two defensive lines were created on this territory by the initiative of the hetman. Castles played the role of strongholds on which these defensive lines were based. The first line consisted of the castles which were located along the river Sluch – Zviahel, Chudniv, Polonne, Krasyliv (the

latter controlled the land between the rivers Sluch and Buh) and castles on riverhead of Dnister - Kolodno and Cherehov. The second line was by the river Horyn and its tributaries, and consisted of the castles in Stepan, Tuchyn, Rivne, Dorohobuzh, Ostrog, Dubno, Satyiv. The creation of these defensive lines significantly increased the defensive capacity of the Ukrainian territory, especially Volyn. This also increased the defensive capacity of a model of defense, which was actively adopted by other aristocrats, who had land in Volyn.